

प्रातकाल हा विशाल भूधर। सुंदर लेणी तयात खोदा॥

– डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

को

णत्याही प्रगत आणि अभिरुचिसंपन्न समाजात त्याच्या संचिताचा उद्गार समर्थपणे काढणाऱ्या मानदंडाचे उचित स्मारक कोणते मानावे? मला वाटते त्याची मंत्राक्षरे समाजाच्या जीवनशैलीचे अविभाज्य अंग बनून यावीत. गंगेचे दान गंगेला अर्पण केल्यासारखे होईल. थोर साहित्यिकाचे स्मारक त्याच्या इतमामाने व्हावे इथपर्यंत ठीक. पण शेवटी दगडी स्मारके दगडी डोळ्यांना सुख देतात. आंतरिक आनंद नाही देऊ शकत! 'नक्षरं इति अक्षरम्।' ही

अक्षराची एक व्याख्या. सुमती नारळीकरांसारख्या संस्कृत विदुषीने 'अक्षाः यत्र रमन्ते इति अक्षरम्।' अशी नवी व्युत्पत्ती सांगितली आहे, तीसुद्धा अर्थपूर्ण ठरावी. डोळ्यांना आल्हाद देणारी ती अक्षरे, कानांना आणि मनाला आल्हाद देणारी ती अक्षरे... समाजमानसाच्या गाभान्यात उजू होतात ती अक्षरे... अंतःकरणात रजू होतात ती अक्षरे – आदिम मानवाला श्रुतिमनोहर बोलांनी अक्षरसंपन्न करतात ती अक्षरे. म्हणूनच विदग्ध रसवृत्ती निर्माण करणाऱ्या कवीश्वरांचा गौरव होतो तो या शब्दांनी :

जयन्ति ते सुकृतितः रससिद्धा कवीश्वरा :।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ।

हा केवळ कवींनीच केलेला कवींचा गौरव नसून रससिद्ध कविश्रेष्ठांच्या यशःशरीराला वार्धक्य आणि मृत्यू यांतून निर्माण होणारी भीती जराही स्पर्श करू शकत नाही.

ज्ञानदेव तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्मले. तुकाराम सतराव्या शतकाच्या प्रारंभकालात जन्मले. रामदास त्यांचे समकालीन, केशवसुत एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्मले. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच ते पार्थिव जगातून निघून गेले. पण या साऱ्या समर्थ प्रतिभावंतांची अक्षरे अम्लात राहिली. मराठी भावसंचिताचे उद्गार त्यांनी वेळोवेळी मराठी मनाला ऐकविले ही काळाची गुंजने मराठी मनाने कानांचे शिंपले करून ऐकली. हृदयसंपुटात जतन करून ठेवली. कालोतीर्णता हा या अक्षरांचा निकष... अवतरणक्षमता हा

या अक्षरांचा गुणधर्म. अंतःप्रेरणेने कोरलेले हे शब्दशिल्प... खरे पाहता त्याच्या निर्मात्याच्या स्मरणासाठी वेगळ्या वास्तुशिल्पाची आवश्यकता भासत नाही.

हे विश्वचि माझें घर । ऐसी मति जयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥

अशा विश्वात्मक अनुभूतीचा अविभाज्य भाग बनलेल्या आणि 'विश्वाचें आर्त माझ्या मनीं प्रकाशलें' असे म्हणणाऱ्या या परमकारुणिकाला बाह्यतः मढविण्याची आवश्यकता भासत नाही - तीच गोष्ट :

शब्दचि आमुच्या जीवाचें जीवन ।
शब्दें वांटूं धन जनलोकां

असे म्हणणाऱ्या तुकारामांची किंवा :

आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ।
कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होय ॥

असे म्हणणाऱ्या रामदासांची किंवा :

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर । सुंदर लेणी तयातत खोदा ॥

असे म्हणणाऱ्या केशवसुतांची. केशवसुतांच्या या मंत्राक्षरांत महान आशय दडलेला आहे. 'प्राप्तकाल', 'विशाल भूधर' आणि 'सुंदर लेणी' असे हे त्रिमितिदर्शन. मुंबंत २८ मार्च १८९३ रोजी लिहिलेल्या 'तुतारी' या त्यांच्या नावाजलेल्या कवितेतील ही ओळ आहे. तिच्यात आधुनिक जगतातील निर्मितीशील मनाचा कानमंत्र आहे. त्यातून नव्या पुरुषार्थाची प्रेरणा केशवसुतांनी समाजाला दिलेली आहे. समाष्टिमनाशी त्यांनी केलेला हृदयसंवाद आजही प्रेरक आहे आणि उद्याच्या नव्या पिढीला तो तेवढाच पथदर्शक ठरणारा आहे. आपल्याला लाभलेला काळ ही एक मिती आहे. 'विशाल भूधर' ही दुसरी मिती आहे. भूधर म्हणजे भूमीला धारणा करणारा, पर्वत. आपल्या सर्जक प्रतिभेने आणि कर्तृत्वशक्तीने त्यावर सुंदर लेणी खोदून ती चिरस्मरणीय स्वरूपात भावी पिढ्यांसाठी ठेवणे ही तिसरी मिती. पण या तिहींच्या संगमातून संश्लेषक प्रतिभेच्या सहाय्याने केशवसुतांनी आगळे - वेगळे अक्षरशिल्प कोरले आहे. आपल्याला लाभलेला काळाचा अवकाश हाच विशाल भूधर आहे, त्यावर सर्जनशक्तीच्या बळावर सुंदर लेणी खोदण्याचे आवाहन केशवसुतांनी केलेले आहे. कवी हा भूत - वर्तमान - भविष्य यांच्या पलीकडे पाहणारा. स्वप्नद्रष्टेपणामुळे त्याला कालातीताची दिव्यानुभूती प्राप्त होत असते. जे भावसत्य त्याला उमगलेले असते, ते तो समाजमानसासमोर कधी दृष्टान्त, कधी रूपक, कधी उपमा तर कधी प्रतिमा यांच्या सहाय्याने ठेवत असतो. निखळ सत्य ऐकविण्यापेक्षा श्रुतिसुभग आणि दृष्टिसुंदर शब्दांनी जर ते सांगितले तर ते समाजमनाला प्रतिबिंबरूपाने प्रभावित करते. अभिव्यक्तिसौंदर्याकडून आशयसामर्थ्याकडे त्याचा प्रवास सुरू होतो. आक्षरिक रचनेकडून प्रत्यक्ष जीवनाकडे नेणे हा कवितेचा जीवितहेतू असतो. परिणामी जीवन सुंदर होणे, ते आनंदमय होणे हा कलेचा हेतू. काव्यरचना ही एक कला आहे. ज्या काळात केशवसुतांनी 'तुतारी' ही कविता लिहिली, तेव्हा ते सत्तावीस वर्षांचे होते.

त्यांच्या आत्मभानाचे ते दिवस होते. भारतीय प्रबोधनाच्या मंथन प्रक्रियेचा कालखंड ते डोळसपणे पाहत होते. त्या प्रभावामुळे त्यांना समाजभान आलेले होते. आत्मभान आणि समाजभान यांच्या गुणसंगमातून त्यांना काव्यात्म अनुभूती प्राप्त झालेली होती. मानवतावाद, विश्वबंधुत्व, स्वातंत्र्य आणि समता या चतुःसूत्रीमुळे त्यांचे संवेदनशील मन भारलेले होते. उन्नयनशील मानवाच्या रमणीय स्वप्नांचे उद्गाते म्हणून केशवसुतांकडे पाहिले जाते. नव्या युगाचे सामगायन म्हणून त्यांच्या कवितेकडे पाहिले जाते. कवी आणि त्याची कविता यांची समतानता त्यांच्या ठिकाणी झाली. तिच्यातील मंत्रशक्तीची नाळ नव्याने उमलू पाहणाऱ्या समानमनाशी बांधली गेली.

केशवसुतांच्या कवितेचे मोठेपण कशात आहे? ते गतिमान काळाची पावले ओळखू शकणाऱ्या त्यांच्या द्रष्टेपणात आहे 'ऐकू येती दूरच्या हाका' असे त्यांनी म्हटलेलेच आहे. शब्दांसाठी ते अडून बसले नाहीत. तेच त्यांच्या समर्थ आशयाचे सहजतेने वाहक बनून आले. घातक प्रतिबंधांवर हल्ला करण्याची बंडखोरी त्यांनी दाखविली. या बंडखोरीचे आंतरिक नाते प्रमेयाची उद्याने जनसामान्यांपर्यंत पोचविण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या ज्ञानदेवांच्या बंडखोरीशी आहे. समाजातील गतानुगतिकता, विषमता, दांभिकता आणि अंधश्रद्धा यांवर घणाघाती प्रवाह करणाऱ्या तुकारामांच्या बंडखोरीशी आहे.

“मालगुंड ही मराठी कवितेची राजधानी आहे.” असे सार्थ उद्गार ८ मे १९९४ रोजी केशवसुतांचे स्मारकाचे उद्घाटन करताना कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रज यांनी काढले. मराठी मनाच्या अस्मितेचा आणि नव्या स्पंदनांच्या अभिसरणाचा केंद्रबिंदू म्हणून त्यांनी या स्मारकाकडे पाहिले. नित्यनूतन शब्दांचा जागर येथे व्हावा आणि त्यातून निर्माण झालेली ऊर्जा सर्वदूर पसरवी हे उद्दिष्ट बाळगून या स्मारकाची उभारणी झाली.

‘कोकण मराठी साहित्य परिषदे’ सारख्या वीस वर्षापूर्वी निर्माण झालेल्या साहित्यसंस्थेने कविप्रतिमेला न्याय देणाऱ्या ‘प्राप्तकाल हा विशाल भूधर। सुंदर लेणी तयात खोदा॥’ हे बोधवाक्य स्वीकारले. कोणत्याही साहित्यसंस्थेच्या वाढत्या विस्ताराला पोषक मनोभूमी निर्माण व्हावी असे हे वचन आहे. केशवसुतांच्या कवितेतील अवतरणक्षमता येथे एका अर्थी आज सुफलित झालेली आहे.

मराठी कविकुलातील प्रतिभाशाली कवी ज्ञानदेव यांनी विश्वात्मक देवाला आवाहन केले, तर केशवसुतांसारख्या आधुनिक मराठी कवितेच्या आद्य प्रवर्तकाने विश्वबंधुत्वाचा निःसंदिग्धपणे पुरस्कार केला. मराठी वाङ्मयाच्या पाऊलखुणा न्याहाळताना अनेकांनी त्या त्या काळातील नव्या विचारप्रणालीचा अंगीकार केल्याचे दिसून येते. केशवसुतांची नव्या विचारप्रवाहांकडे स्वागतशीलतेने पाहण्याचा दृष्टिकोन मराठी कवितेच्या विकासाला पोषक ठरला. हा मूल्यविवेक वर्धिष्णू समाजाच्या अभिवृद्धीसाठी उपकारक ठरला. विधायक सामाजिक संवेदनशीलता अधोरेखित करणारे आणि समांतरपणे कृतिशील जीवनाला प्रवृत्त करणारे अंतःसूत्र ‘प्राप्तकाल हा विशाल भूधर। सुंदर लेणी तयात खोदा।’ या ओळीत आहे.

शतकापूर्वीचा हा बीजमंत्र पुन्हा एकदा समाजमनात रुजावा. त्यामुळे चैतन्याची नवी पालवी फुटेल.